

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 26 (2005)

Δελτίον ΧΑΕ 26 (2005), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Γεωργίου Γαλάβαρη (1926-2003)

Το Τετραευάγγελο Βατοπεδίου 932 με αφορμή την ανεύρεση μιας μικρογραφίας του

Σωτήριος Ν. ΚΑΔΑΣ

doi: [10.12681/dchae.436](https://doi.org/10.12681/dchae.436)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΑΔΑΣ Σ. Ν. (2011). Το Τετραευάγγελο Βατοπεδίου 932 με αφορμή την ανεύρεση μιας μικρογραφίας του. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 26, 141–148. <https://doi.org/10.12681/dchae.436>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Το Τετραεπάγγελο Βατοπεδίου 932 με αφορμή την
ανεύρεση μιας μικρογραφίας του

Σωτήριος ΚΑΔΑΣ

Τόμος ΚΣΤ' (2005) • Σελ. 141-148

ΑΘΗΝΑ 2005

ΤΟ ΤΕΤΡΑΕΥΑΓΓΕΛΟ ΒΑΤΟΠΕΔΙΟΥ 932
ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΗΝ ΑΝΕΥΡΕΣΗ ΜΙΑΣ ΜΙΚΡΟΓΡΑΦΙΑΣ ΤΟΥ

Κατά την έρευνά μας στα χειρόγραφα του σκευοφυλακίου της μονής Βατοπεδίου (Άγιον Όρος), τα οποία ανακαλύφθηκαν τα τελευταία χρόνια¹, εντοπίσαμε σε κάποιο από αυτά (κώδ. 18) ένα άγνωστο μέχρι τώρα περγαμινό φύλλο (διαστ. 26,7×21 εκ.), με την παράσταση του ευαγγελιστού Ματθαίου στη μία πλευρά του. Το φύλλο είχε τοποθετηθεί απλώς στην αρχή του, αστάχωτο και εκτός αρίθμησης, και έτσι μας έδωσε αμέσως την εντύπωση ότι ήταν ξένο στο χειρόγραφο· στο ίδιο άλλωστε δεν υπήρχε άλλη εικονογράφηση. Στη συνέχεια, δεν δυσκολευτήκαμε πολύ να διαπιστώσουμε ότι το φύλλο ανήκει σε ένα άλλο βατοπεδινό χειρόγραφο², αφού μάλιστα δεν είχε περάσει πολύς καιρός από τότε που είχαμε μελετήσει και δημοσιεύσει στο σύνολό τους τα εικονογραφημένα χειρόγραφα της βιβλιοθήκης της μονής Βατοπεδίου³.

Πρόκειται για το χειρόγραφο 932⁴, για το οποίο στον έντυπο κατάλογο των χειρογράφων της μονής σημειώνεται ότι κοσμείται με την εικόνα του Ιωάννου, ενώ οι τρεις προηγούμενοι ευαγγελιστές έχουν κλαπεί: «ἐν φ. 95α εἰκῶν τοῦ Ἰωάννου ἀρίστης τέχνης· αἱ λοιπαὶ τῶν ἄλλων εὐαγγελιστῶν ἐκλάπησαν»⁵.

Ενώ όμως ήταν σχετικά εύκολο να ταυτίσουμε το εν λόγω φύλλο, δεν γνωρίζουμε το χρόνο και τον τρόπο που αυτό πέρασε από το ένα χειρόγραφο στο άλλο. Υποθέτουμε απλώς ότι η μετακίνηση έγινε μετά την τελευταία στάχωση του χειρογράφου της βιβλιοθήκης, άποψη στην οποία μας οδηγούν οι ίδιες διαστάσεις του φύλλου σε σχέση με τα υπόλοιπα· τότε κόπηκαν όλα μαζί στις τρεις ακμές τους. Πιθανότατα λοιπόν, κάποτε τα δύο χειρόγραφα συνυπήρχαν στον ίδιο χώρο και το συγκεκριμένο φύλλο μετακινήθηκε από το ένα στο άλλο κάτω από αδιευκρίνιστες συνθήκες ή απλώς από κάποιο τυχαίο λάθος. Δεν αποκλείεται εξάλλου μαζί με αυτό να αποσπάστηκαν από το χειρόγραφο και οι δύο άλλοι ευαγγελιστές, μαζί με αρκετά γραμμένα φύλλα από την αρχή του, που εξακολουθούν να λείπουν μέχρι αυτή τη στιγμή.

Το χειρόγραφο, στο οποίο ενσωματώσαμε και πάλι το συγκεκριμένο φύλλο, είναι ένα βυζαντινό εικονογραφημένο Τετραεὐάγγελιο, που στη σημερινή του κατάσταση (ακέφαλο και κολοβό) αποτελείται από 128 περγαμινά φύλλα (διαστ. 26,7/27×20,5/21 εκ.)· από αυτά το φ. 95r (recto ευαγγελιστού Ιωάννου) και τέσσερα χαρτώα, τρία στην αρχή και ένα στο τέλος⁶, παραμένουν λευκά. Η γρα-

¹ Συγκεκριμένα, αυτό συνέβη το έτος 1991, σχεδόν ταυτόχρονα με την είσοδο της σημερινής αδελφότητας στη μονή και τη μετατροπή της σε κοινόβιο. Πρώτη παρουσίαση των χειρογράφων έγινε από τον E. Lamberg τον Αύγουστο του 1993 στο Δ' Διεθνές Συνέδριο Ελληνικής Παλαιογραφίας της Οξφόρδης (αναμένεται η δημοσίευση των Πρακτικών). Βλ. επίσης E. Λάμπερτς, *Η βιβλιοθήκη και τα χειρόγραφα της, Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Παράδοση - Ιστορία - Τέχνη*, Β', Άγιον Όρος 1996, 564, 569, εικ. 513-514. Σ. Καδάς, Τα εικονογραφημένα χειρόγραφα, στο ίδιο, 593-597, εικ. 539-545. Ο ίδιος, Τα χειρόγραφα του σκευοφυλακίου. Πρώτη προσέγγιση της τέχνης τους, *Ιερά Μονή Βατοπεδίου. Ιστορία και τέχνη, Διεθνές Συνέδριο, 29-30 Νοεμ. 1997*, ΕΙΕ/ΙΒΕ, Αθωνικά Σύμμεικτα 7, Αθήνα 1999, 129-141, εικ. 1-10. Ήδη ετοιμάζουμε τη δημοσίευση όλων των χειρογράφων της παρούσας συλλογής σε ξεχωριστό τόμο με το συνάδελφο και φίλο E. Lamberg.

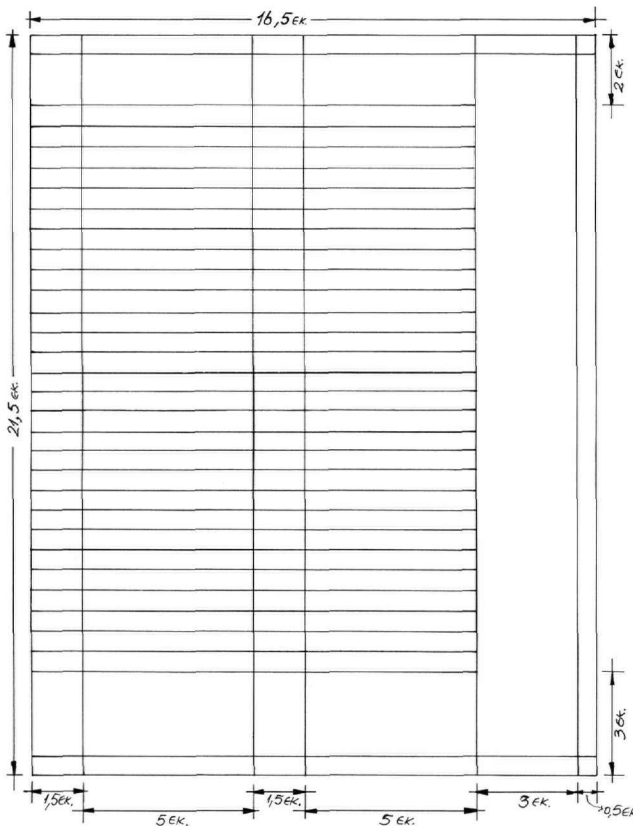
² Καδάς, *Χειρόγραφα σκευοφυλακίου*, ό.π., 132.

³ Παν. Χρήστου, Χρ. Μαυροπούλου, Σωτ. Καδάς, Αικ. Καλαμαράτζη, *Οι θησαυροί τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Σειρά Α': Εἰκονογραφημένα χειρόγραφα*, Δ', Αθήνα 1991, 240-327, εικ. 1-332 (στο εξής: *Θησαυροί Ἁγίου Ὄρους*).

⁴ Ο αριθμός αυτός είναι γραμμένος με κόκκινο μολύβι στο εσωτερικό του πρώτου καλύμματος: ἀριθ. 932, ενώ πάνω από αυτόν υπάρχει και ένας άλλος αριθμός: ἀριθ. 147^β με βιολετί μολύβι· ο δεύτερος ίσως αντιστοιχεί στην παλαιότερη αρίθμηση του χειρογράφου.

⁵ Γέρων Αρχάδιος Βατοπεδινός - Σωφρόνιος Ευστρατιάδης μητροπολίτης πρ. Λεοντοπόλεως, *Κατάλογος τῶν ἐν τῇ Ἱερᾷ Μονῇ Βατοπεδίου ἀποκεμένων κωδίκων*, Παρίσι 1924 (φωτ. ανατ. Νέα Υόρκη 1969), 172.

⁶ Πρόκειται για παράφυλλα ή, καλύτερα, απλά χαρτίνα φύλλα,

Εικ. 1. Τετραεὐάγγελιο Βατοπεδίου 932. Σχέδιο χαράκωσης (φ. 2r).

φή του είναι μικρογράμματη, επιμελημένη, με ανοιχτόχρωμη μαύρη μελάνη, αλλού έντονη και αλλού όχι, εκτός από τις τυπικές σημειώσεις και τα μεγάλα γράμματα που

πού προστέθηκαν στο χειρόγραφο κατά την τελευταία στάχωσή του και τα οποία δεν συναριθμούνται με τα άλλα ούτε καν με διαφορετική γραφή (ελληνική ή λατινική), όπως γίνεται συνήθως.

⁷ Οι εν λόγω σημειώσεις αφορούν αντίστοιχα στο χρόνο ανάγνωσης των ευαγγελικών περικοπών του έτους και το χωρισμό σε κεφάλαια του αφηγηματικού κειμένου των τεσσάρων ευαγγελιστών με ελληνικά στοιχεία. Και τα δύο αυτά απαντούν συχνά στα Τετραεὐάγγελα, ενώ εδώ αναγράφονται επιπλέον κάπου κάπου οι ενδείξεις: *ἀρχή*, *τέλος*, μερικές από τις οποίες προέρχονται από άλλο χέρι.

⁸ J. Leroy, *Les types de reglure de manuscrits grecs*, Παρίσι 1976, 4, πίν. 12C2.

⁹ Αρκάδιος - Ευστρατιάδης, *Κατάλογος* (υποσημ. 5), 172. K. Aland, *Kurzgefasste Liste der griechischen Handschriften des Neuen Testaments*, 1, Βερολίνο 1963, 143. *Θησαυροί Αγίου Όρους*, 304.

¹⁰ Στο φ. 51r έχουμε τρεις σειρές από το τέλος του κειμένου του Μάρκου και ακολουθούν, πάλι σε δύο στήλες, τα κεφάλαια του

υπάρχουν στα περιθώρια⁷ πέρα από τη στήλη του κειμένου, καθώς και τους πίνακες των κεφαλαίων των ευαγγελίων, όπου χρησιμοποιείται κόκκινη μελάνη.

Το κείμενο τοποθετείται σε δύο στήλες από 29 στίχους στην καθεμιά (διαστ. γραμμένης επιφάνειας 17,5×12,5 εκ.), ακολουθώντας τη χαράκωση της περγαμηνής που έχει γίνει με έναν από τους κανονικούς τύπους (Εικ. 1)⁸. Η σύνθεση του χειρογράφου περιλαμβάνει 17 τεύχη, από τα οποία τα 15 είναι τετράδια και μόνο 2 δισά. Η στάχωσή του (διαστ. 28×21 εκ.) είναι πολύ νεότερη αποτελούμενη από χαρτόνι στα καλύμματα, επενδυμένο με ύφασμα χωρίς καθόλου διακόσμηση, και από απλό δέρμα στη ράχη⁹.

Το χειρόγραφο περιέχει τα τέσσερα Ευαγγέλια στην κανονική τους σειρά (φφ. 1r-24v, 25r-51r, 51r-96r, 96r-125v) με τους πίνακες των κεφαλαίων μπροστά από το καθένα αποδοσμένους με ημικεφαλαιογράμματη γραφή¹⁰. ακολουθεί το Ευρετήριο ή «Ευαγγελιστάριον» των ευαγγελικών περικοπών του έτους (φ. 127r). Το Ευαγγέλιο του Ματθαίου, μετά την απομάκρυνση από το χειρόγραφο των παραπάνω φύλλων, διατηρείται σχεδόν στη μισή του έκταση (μέρος του κεφ. ρλά' έως το τελευταίο κεφ. τνζ'): *τά πετρώδη ὅπου οὐκ εἶχε γῆν πολλήν καὶ εὐθὺς ἐξανέτειλε ...* (Ματθ. ιγ', 5), ενώ και στο τέλος του Ευρετηρίου διακόπτεται στο μήνα Δεκέμβριο: *Μηνὶ τῷ αὐτῷ ἰγ' εἰς τὴν μνήμην τῶν ἁγίων μαρτύρων Εὐστρατίου, Αὐξεντίου καὶ τῆς συνοδείας, κατὰ Λουκᾶν κεφ. ση'*. Επιπλέον, στο recto της μικρογραφίας του ευαγγελιστοῦ Ματθαίου στην αρχή, σε ένα μέρος του φ. 24v και στις δύο σελίδες του φ. 126, κάποιος έγραψε αργότερα τρεις (I-Λ)¹¹, τέσσερις (M-O)¹² και πέντε (Υ-Ω)¹³ αντίστοιχα Οίκους από τον Ακάθιστο Ὑμνο με

Λουκά, τα οποία συνεχίζονται στην πίσω σελίδα του ίδιου φύλλου (φ. 51v). Επίσης στο φ. 96r τελειώνει το Ευαγγέλιο του Λουκά στην αριστερή στήλη και αναγράφονται τα κεφάλαια του Ιωάννου στη δεξιά στήλη.

¹¹ Οίκοι 9-11: *Ἴδον παῖδες Χαλδαίων ... Χαῖρε νύμφη <ἀνύμφευτε> + Κήρυκες θεοφόροι ... Ἀλληλοῦα + Λάμψας ἐν τῇ Αἰγύπτῳ ... Χαῖρε νύμφη ἀνύμφευτε. + Στάσις τρίτη +.*

¹² Οίκοι 12-15: *Στάσις Γ'. Μέλλοντος Συμῶνος ... Ἀλληλοῦα + Νέαν ἔδειξεν κτίων ... Χαῖρε νύμφη <ἀνύμφευτε> + Ξένον τόκον ἰδόντες ... Ἀλληλοῦα + Ὅλωσ ἦν ἐν τοῖς κάτω ... Χαῖρε καύχημα πανάριστον.*

¹³ Οίκοι 20-24: *Ὑμνος ἅπας ἠτάται ... Ἀλληλοῦα + Φωτοδόχον λαμπάδα ... Χαῖρε νύμφη ἀνύμφευτε + Χάριν δοῦναι ... Ἀλληλοῦα + Ψάλλοντές σου τὸν τόκον ... + Χαῖρε νύμφη ἀνύμφευτε. Ὡ πανύμνητε μητῆρ ... Ἀλληλοῦα + το τελευταίο επαναλαμβάνεται αμέσως παρακάτω, χωρίς το Ἀλληλοῦα, από άλλο χέρι.*

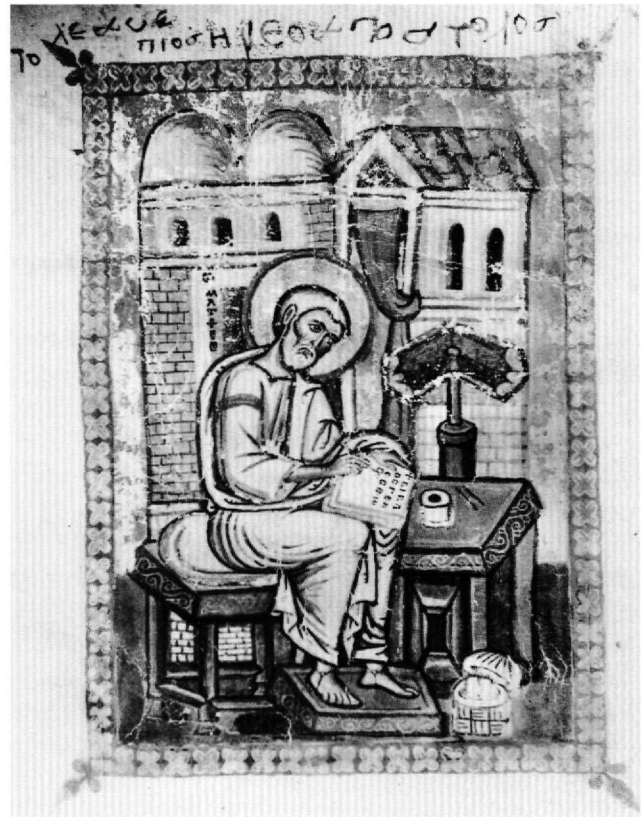
μαύρη μελάνη πάνω στη λευκή αρχικά περγαμινή. Στο φ. 1r υπάρχει αποτυπωμένη ωσειδής μεγαλογράμματη σφραγίδα της βιβλιοθήκης της μονής: *ΣΦΡΑΓΙΣ ΤΗΣ ΒΑΤΟΠΑΙΔΙΝΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ 1859*, με την παράσταση του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου στο εσωτερικό της. Στο φ. 8r (κάτω περιθώριο) σημειώνεται μία χρονολογία του χειρογράφου: *ΙΒον αἰῶνα*.

Το Τετραεὐάγγελο κοσμείται πλέον σήμερα με δύο μικρογραφίες, τη νέα και την παλαιά, στις οποίες εικονίζονται οι προσωπογραφίες των ευαγγελιστῶν Ματθαίου και Ιωάννου, δηλαδή του πρώτου και του τετάρτου κατά τη σειρά τους στα Τετραεὐάγγελα. Διαθέτει επίσης τέσσερα επίτιτλα κοσμήματα που συνοδεύονται από ισάριθμα αρχικά γράμματα επικεφαλής των τριῶν Ευαγγελίων και του Ευρετηρίου¹⁴.

φ. χ.α.ν¹⁵. Ο ευαγγελιστής Ματθαῖος (18/19,5×13/14,5 εκ.: Εικ. 2).

Παριστάνεται σε γεροντική ηλικία με ολόλευκα μαλλιά και γένια, καθισμένος πάνω σε χαμηλό κάθισμα με γαλάζιο προσκεφάλαιο. Αποδίδεται τη στιγμή που γράφει το Ευαγγέλιό του σε φύλλο περγαμινής, το οποίο στηρίζει στο αριστερό γόνατο· ἤδη έχει περάσει στην τέταρτη σειρά του κειμένου. Οι πτυχές του γαλάζιου χιτώνα και του ρόδινου ιματίου διαγράφονται με λευκές γραμμές και ανοίγματα. Πλάι στον ευαγγελιστή, δεξιά, τοποθετείται απευθείας στο έδαφος το χωρίς πόδια τραπέζι-ερμάριο που σχηματίζει μπροστά κλειστή φατωματική θύρα και φέρει στην επικλινή επιφάνειά του ένα μελανοδοχείο με δύο γραφίδες. Στην πίσω πλευρά του ίδιου επίπλου ενσωματώνεται άδειο αναλόγιο και κάτω, πλάι στη δεξιά γωνία του, υπάρχει ανοιχτό κιβώτιο (capsa), μέσα στο οποίο βρίσκονται δύο φύλλα τυλιγμένα σε ρολό.

Ὡς προς το βάθος της παράστασης, εκτός από το λίγο γαλάζιο χρώμα και την πλατιά πρασινωπή ταινία στο έδαφος, το υπόλοιπο γεμίζει με δύο ψηλά αρχιτεκτονήματα. Το ένα από αυτά, αριστερά, πιθανότατα ναός, σχηματίζει πάνω δύο θόλους και το άλλο, δεξιά, στεγάζεται με δίριχτη κεραμοσκεπή στέγη· στην είσοδο του δευτέρου κρέμεται προς τα κάτω κόκκινο παραπέτασμα, το οποίο ανοίγει προς τη δεξιά πλευρά.

Εικ. 2. Ο ευαγγελιστής Ματθαῖος (φ. χ.α.ν στην αρχή).

Η μικρογραφία πλαισιώνεται από πλατιά κόκκινη ταινία που περικλείει απλά σχηματοποιημένα συνεχόμενα γαλάζια τετράφυλλα πάνω σε κόκκινο βάθος, χωρίς άλλα ενδιάμεσα μοτίβα.

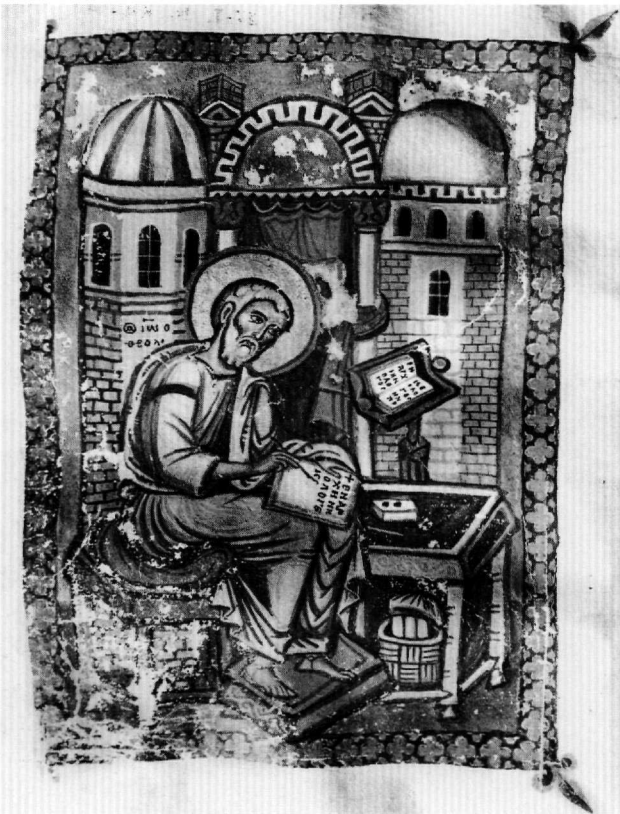
Επιγραφή (στηλιδόν): *Ο α(γιος) ΜΑΤΘΕΟΣ*· κείμενο φύλλου στο γόνατο: *+ ΒΙΒΛΙΟC ΓΕΝΕCΕΩC*· νεότερη κακογραμμένη σημείωση πάνω από τη μικρογραφία: *+ Αποστολε αυε πιοσ ηνε ο αποστολοσ*· ερυθρόγραφο σημείωμα στο κάτω περιθώριο του φύλλου: *+ Ἅγιε Ματθέε ἀπόστολε εὐαγγελιστά τοῦ σ(ωτή)ρ(ο)ς βοήθι μοι τῷ ἁμαρτολῷ +*.

φ. 95ν. Ο ευαγγελιστής Ιωάννης¹⁶ (17,5/19×13/14 εκ.: Εικ. 3).

¹⁴ Λείπουν από την αρχή τα δύο κοσμήματα του Ευαγγελίου του Ματθαίου (ακέφ.).

¹⁵ φ. χ.α. = φύλλο χωρίς αρίθμηση (στην αρχή), στο οποίο η μικρογραφία, που δημοσιεύεται εδώ για πρώτη φορά, υποθέτουμε ότι καταλαμβάνει το verso του φύλλου-σπαράγματος· το recto αρχικά ήταν λευκό.

¹⁶ *Θησαυροί Αγίου Όρους*, 304, εικ. 247. Το φύλλο της μικρογραφίας είναι συρραμμένο στο δωδέκατο τετράδιο του χειρογράφου, ανάμεσα στο πέμπτο και το έκτο φύλλο. Επίσης, αυτό είναι κομμένο αριστερά, από πάνω έως κάτω, ακριβώς δίπλα στο πλαίσιο της μικρογραφίας, μαζί με τμήμα από τα δύο ακρωτήρια προς το εξωτερικό περιθώριο.

Εικ. 3. Ο ευαγγελιστής Ιωάννης (φ. 95v).

Εικονίζεται ως γεροντική μορφή, όπως και ο Ματθαίος, με πλούσια επίσης λευκά μαλλιά και γένια, με τη διαφορά ότι εδώ τα τελευταία έχουν τριμερή απόληξη. Κάθεται σε χαμηλό κάθισμα με κόκκινο προσκεφάλαιο και αντιγράφει το κείμενό του από τον ανοικτό γραμμένο κώδικα που βρίσκεται απέναντι στο αναλόγιο χρησιμεύοντας ως πρότυπο («ανθίβολον»)¹⁷. Φορεί πρασινόφαιο χιτώνα και καστανόφαιο μιάτιο, τα άκρα του οποίου σχηματίζουν κάτω κυματιστές αναδιπλώσεις. Μπροστά του εικονίζεται απλό τραπέζι που στηρίζεται σε τέσσερα χαμηλά πόδια και πάνω στο οποίο βρίσκεται μελανοδοχείο μαζί με μία μόνο γραφίδα. Κάτω από το εν λόγω έπιπλο υπάρχει ανοικτό κιβώτιο (capsa) με τρία φύλλα μέσα σε αυτό τυλιγμένα σε ρολό.

¹⁷ Ο αντίστοιχος κώδικας απουσιάζει από την ίδια θέση του προηγούμενου ευαγγελιστού.

¹⁸ Πρβλ. βιβλιογραφικό σημείωμα στον πάπυρο αριθ. 136 του

Το υπόλοιπο τμήμα και αυτής της παράστασης καλύπτεται σχεδόν στο σύνολό του από αρχιτεκτονήματα πάνω σε πρασινογάλαζο βάθος. Συγκεκριμένα, εικονίζονται δύο θολοσκέπαστα κτίρια, από ένα αριστερά και δεξιά, και πίσω από αυτά διακρίνονται μικρά τμήματα δύο ακόμη οικοδομημάτων με πλινθόκτιστη τοιχοποιία και δίριχτες στέγες. Ανάμεσά τους, στο κέντρο της μικρογραφίας, ανοίγεται μεγάλη είσοδος που ορίζεται από δύο κίονες με κορινθιάζοντα κιονόκρανα και κλείνει με κοκκινοπράσινο παραπέτασμα, το οποίο κρέμεται από πέντε κρίκους και κομποδένεται στο δεξιό κίονα. Πάνω στους κίονες πατεί οριζόντιο επιστύλιο με ημικυκλικό τόξο που κοσμεείται με το μοτίβο του μαϊάνδρου.

Και αυτή η μικρογραφία περικλείεται μέσα σε ορθογώνιο πλαίσιο που σχηματίζεται από μια πλατιά βαθυπράσινη ταινία, γεμάτη με κατά παράταξη κόκκινα τετράφυλλα, τα οποία εδώ συνοδεύονται από δύο επιπλέον μικρά σχηματοποιημένα φύλλα ανάμεσά τους.

Επιγραφή (σε δύο σειρές): Ο α(γιος) Ιω(άννης) Ο / ΘΕΟΛΟ<ΓΟΣ>· κείμενο φύλλου στο γόνατο: + EN APXH HN O ΛΟΓΟΣ Κ<ΑΙ>· κείμενο κώδικα αναλογίου: EN APXI HN O ΛΟΓΟΣ ΚΕ Ο ΛΟΓΟΣ ΗΝ ΠΡ<ΟΣ>.

Και οι δύο ευαγγελιστές εικονίζονται με στροφή προς τα δεξιά και στην ίδια στάση του γραφέα ευαγγελιστού, δηλαδή τη στιγμή που γράφουν τα Ευαγγέλια τους κρατώντας τη γραφίδα στο δεξί χέρι. Προς τούτο, κλίνοντας ελαφρά μπροστά το πάνω μέρος του σώματος και το κεφάλι, αντιγράφουν το κείμενο σε περγαμηνά φύλλα που συγκρατούν με το αριστερό χέρι στο αντίστοιχο γόνατο¹⁸. όπως δείχνει το βλέμμα τους, η συγκεκριμένη πράξη συντελείται με μεγάλη περισκεψη. Φορούν ένσημο χιτώνα που αφήνει γυμνό το δεξί χέρι από το ύψος περιπού του καρπού και μιάτιο που καλύπτει τον αριστερό ώμο και όλο το σώμα μέχρι τα κάτω άκρα.

Οι ευαγγελιστές φέρουν μεγάλους χρυσούς φωτοστεφάνους που ορίζονται από μια παχιά κόκκινη γραμμή ως περίγραμμα. Το ίδιο φαίνεται επίσης καθαρά γύρω από τα μαλλιά και τα γένια πάνω στον προπλασμό της θερμής ώχρας. Αποδίδονται με ωραίες αναλογίες ασκητικά πρόσωπα, αμυγδαλωτά μάτια και συγκρατημένες κινήσεις. Τα ερυθροπράσινα πρόσωπα διαπλάθονται με λευκά ανοίγματα και κόκκινες κηλίδες στις παρειές.

Βρετανικού Μουσείου: κάλαμος μ' ἔγραψεν, δεξιὰ χεὶρ καὶ γόνα, E. Mioni, *Εισαγωγή στην ελληνική παλαιογραφία*, Αθήνα 2001⁵, 94.

Οι ρυτίδες στο μέτωπο, στα πλάγια της μύτης και στο λαμίο δίνουν ανάγλυφη εντύπωση και ταυτόχρονα ασκητικό πνεύμα. Η δομή των άκαμπτων σωμάτων, που εικονίζονται σε ομοιόμορφη περίπου στάση, είναι αδύνατη. Όλα αυτά είναι στοιχεία που εκφράζουν έντονη πνευματικότητα και δηλώνουν μορφές γεμάτες περισυλλογή και ιερατικότητα. Γενικά διακρίνουμε σε αυτές γραμμική χάραξη και ταχύτητα στην εκτέλεση, αλλά και εσωτερική ανησυχία.

Παρόμοιο γραμμικό σύστημα επικρατεί και στην πτυχολογία των ενδυμάτων των δύο πορτραίτων, η οποία αποδίδεται το ίδιο αδύνατη και με χρώματα σε ανοιχτούς χρωματικούς συνδυασμούς. Θα τη χαρακτηρίζαμε χαλαρή και γεωμετρική, που διαμορφώνεται με κυκλικά στροβιλίσματα, ενίοτε και αναδιπλώσεις, προβάλλοντας τα διάφορα μέλη του σώματος – τα γόνατα, τους μηρούς, τους ώμους – και ταυτόχρονα εξαφανίζοντας την ανατομία τους. Παράλληλα, τα πλατιά λευκά φώτα πάνω στα ενδύματα διασπούν το χρωματισμό τους.

Οι δύο ευαγγελιστές κάθονται σε απλά χαμηλά καθίσματα με προσκεφάλαια, χωρίς στηρίγματα για την πλάτη και τα χέρια, και πατούν σε υποπόδια με ανοικτά κάτω τα άκρα των ποδιών τους. Πλάι σ' αυτούς, στο δεξιό τμήμα των παραστάσεων, τοποθετούνται τα τραπέζια-γραφεία που έχουν στην πάνω επιφάνεια ελάχιστα υλικά και όργανα γραφής και μέσα ή έξω από αυτά από ένα κιβώτιο για τα γραμμένα φύλλα· στην πίσω πλευρά τους ενσωματώνονται χαμηλά αναλόγια. Τα τρία ξύλινα έπιπλα είναι διακοσμημένα στις προσόψεις τους και αποδίδονται με την ανεστραμμένη προοπτική.

Μορφές και έπιπλα προβάλλουν πάνω σε πλατιά πρασινωπή ταινία εδάφους, που αντιστοιχεί στο 1/4 περίπου της συνολικής επιφάνειας των μικρογραφιών. Το υπόλοιπο βάθος καταλαμβάνουν ποικίλα αρχιτεκτονήματα, που είναι κτισμένα με ισόδομη τοιχοποιία και στεγάζονται ποικιλοτρόπως. Πρόκειται για ψηλά κτίρια, τα οποία, με την επισημότητα των κόκκινων παραπετασμάτων στις εισόδους και τις κατάλληλες φωτοσκιάσεις τους, παραπέμπουν σε κλασικά πρότυπα και δημιουργούν την αίσθηση του βάθους.

Οι μικρογραφίες πλαισιώνονται με ορθογώνιο πλαίσιο από πλατιά ταινία που στο εσωτερικό της γεμίζει με διαδοχικά κατά σειρά μικρά ελεύθερα σχέδια, χωρίς να

ορίζεται το καθένα με γραμμές. Επιπλέον, στο πλαίσιο του Ιωάννου μεσολαβούν ανάμεσά τους σχηματοποιημένα ομοιόχρωμα φύλλα, ενώ στις τέσσερις εξωτερικές γωνίες και των δύο εκφεύγουν κατά διαγώνιο τρόπο, ως ακρωτήρια, ισάριθμα άνθινα κοσμήματα.

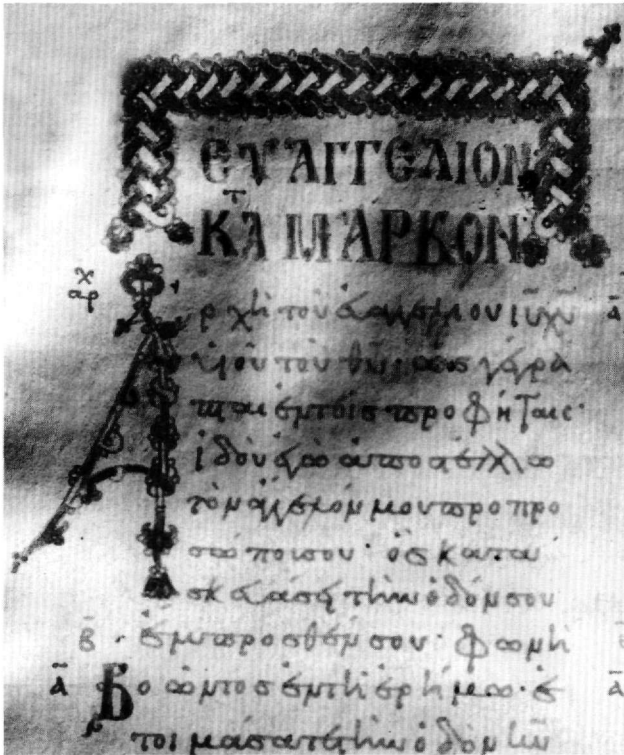
Εκτός όμως από τις προσωπογραφίες των δύο ευαγγελιστών, το χειρόγραφο 932 διαθέτει και διακόσμηση στην οποία, όπως είπαμε, ανήκουν τέσσερα επίτιπλα και ισάριθμα αρχικά γράμματα. Τα πρώτα είναι στο σχήμα της πύλης ή του κεφαλαίου γράμματος Π και έχουν το πλάτος της μιας στήλης του κειμένου. Βρίσκονται στην αρχή των Ευαγγελίων του Μάρκου (φ. 25r), του Λουκά (φ. 52r) και του Ιωάννου (φ. 96v), καθώς και του Ευρητηρίου των ευαγγελικών περικοπών του έτους (φ. 127r), και κοσμούνται με διαφορετικά το καθένα γεωμετρικά και φυτικά σχέδια, πάνω σε καστανό ή λευκό κάμπο. Πιο αναλυτικά, στο πρώτο διαμορφώνονται δύο συγκομβούμενοι φυλλοφόροι βλαστοί στο εσωτερικό και λυρόσχημη επίστεψη στο μέσο της οριζόντιας κεραίας, στο δεύτερο οκτώ κύκλοι που συνδέονται μεταξύ τους με ελικοειδείς βλαστούς και περικλείουν ανθέμια, στο τρίτο πάλι συγκομβούμενοι βλαστοί, με τη διαφορά ότι εδώ είναι διπλοί, και στο τέταρτο μικρά τετράγωνα· τρίφυλλα κοσμήματα υπάρχουν στα ακρωτήρια. Ως προς τα χρώματα χρησιμοποιούνται οι δύο αποχρώσεις της μελάνης του κειμένου, η κόκκινη και η μαύρη.

Παράλληλα, τα ισάριθμα αρχικά γράμματα, από δύο Α και Ε (*Αρχή του εὐαγγελίου Ἰησοῦ Χριστοῦ...*, *Ἐπειδή περ πολλοὶ ἐπεχείρησαν...*, *Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος...*, *Ἀρχὴ τῆς ἰνδίκτου...*), που συνοδεύουν τα επίτιπλα, είναι φυτικά και σχηματοποιημένα, αποδοσμένα με απλό τρόπο και μόνο με λίγο κόκκινο χρώμα (Εικ. 4-7).

Με βάση την τέχνη των μικρογραφιών του, θα μπορούσαμε να χρονολογήσουμε το χειρόγραφο στο δεύτερο τέταρτο ή στα μέσα περίπου του 12ου αιώνα. Εκεί μας οδηγεί το γενικό ύφος των παραστάσεων, το οποίο δεν μοιάζει να σχετίζεται με εκείνο των παλαιότερων ευαγγελιστών ούτε με τη λεγόμενη «δυναμική» τεχνοτροπία και τις επιβλητικές μορφές της του τέλους του 12ου αιώνα. Σε αυτό βέβαια ελάχιστα βοηθάει η απλή διακόσμηση του χειρογράφου, η οποία παραπέμπει σε προηγούμενες περιόδους αλλά και σε νεότερα χειρόγραφα¹⁹.

¹⁹ Βλ. πρόχειρα Οξφόρδης, Laud gr. 39, φ. 240r (αρχές 10ου αι.) και 92B, φ. 66v (τέλη του 10ου αι.)· Bodl. Rawl. G. 199, φ. 1r (έτους 1141)· Cromwel 11, σ. 1 (έτους 1225)· Εθνικής Βιβλιοθήκης της

Ελλάδος 72, φ. 1r (έτους 1181) και 167, φ. 221r (β' μισό του 12ου αι.). I. Hutter, *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften*, τ. 1, Στουτγάρδη 1977, εικ. 81, 298· τ. 3.2, Στουτγάρδη 1982, εικ. 1, 292.

Εικ. 4. Επίτιτλο Μάρκον, αρχικό γράμμα Α (φ. 25r).

Αντίθετα, στα σύγχρονά του χειρόγραφα παρατηρείται ποικιλία σχεδίων και αριστουργηματική εκτέλεση, στοιχεία που δηλώνουν το σημαντικό ρόλο των κοσμημάτων στη ζωγραφική του 12ου αιώνα.

Ως προς την προέλευση του χειρογράφου, η παρουσία του κοσμημάτων στα πλατιά πλαίσια των δύο μικρογραφιών, τα θαμπά χρώματα και η υποτυπώδης χρωματική κλίμακα, δηλώνουν ότι αυτό έγινε έξω από την Κωνσταντινούπολη, πιθανότατα σε κάποια περιοχή της Παλαιστίνης. Ειδικότερα προτείνουμε την πόλη της Ιερουσαλήμ, επιχειρώντας κυρίως μια συσχέτιση των δύο τρούλων στο αρχιτεκτονικό βάθος των πορτραίτων των ευαγγελιστών με τους αντίστοιχους του συγκροτήματος του ναού της Αναστάσεως, δηλαδή του Κουβου-

Α. Μαροβά-Χατζηνικολάου - Χρ. Τουφεξή-Πάσχου, *Κατάλογος μικρογραφιών βυζαντινών χειρογράφων της Έθνικης Βιβλιοθήκης της Ελλάδος*, τ. Α', Αθήνα 1978, εικ. 604, 618.

Εικ. 5. Επίτιτλο Λουκά, αρχικό γράμμα Ε (φ. 52r).

κλίου του Παναγίου Τάφου και της Ροτόντας. Αυτούς, που ίσως είχε υπόψη του, τους μετέφερε ο μικρογράφος εδώ και έτσι έχουμε στον αριστερό, που διαφοροποιείται από τον άλλον, απομίμηση εκείνου του Κουβουκλίου, που είναι ανοιχτός πάνω.

Κλείνοντας, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι μετά από τον εντοπισμό της παραπάνω μικρογραφίας και τη μετακίνησή της στη σωστή θέση, όπως ήταν επόμενο, άλλαξε ταυτόχρονα και η σημερινή εικόνα των δύο χειρογράφων της μονής Βατοπεδίου. Συγκεκριμένα, το ευαγγέλιο της συλλογής του σκευοφυλακίου περιορίζεται πλέον, όπως συνέβαινε και εξαρχής, μόνο σε διακόσμηση στην οποία ανήκουν επίτιπλα διαφόρων σχημάτων και πολυάριθμα αρχικά γράμματα, κυρίως Ε και Τ, επικεφαλής των εισαγωγικών φράσεων: *Εἶπεν ὁ Κύριος* και *Τῷ καιρῷ ἐκείνῳ*. Αντίθετα, το Τετραεγγέλιο της βιβλιοθήκης, εκτός από τη διακόσμηση του, περιλαμβάνει ήδη δύο μικρογραφίες, αντί της μιας που γνωρίζαμε μέχρι τώρα. Εξακολουθούν να λείπουν οι μικρογραφίες με τον Μάρκο και τον Λουκά, τους οποίους θα πρέπει να τοποθετήσουμε ανάμεσα στον Ματθαίο και

Εικ. 6. Επίτιτλο Ιωάννου, αρχικό γράμμα E (φ. 96v).

Εικ. 7. Επίτιτλο Ευρετηρίου περικοπών (φ. 127r).

τον Ιωάννη, συγκεκριμένα πριν από τα φφ. 25 και 52 αντίστοιχα, όπου αρχίζουν τα Ευαγγέλια τους, δηλαδή το δεύτερο και το τρίτο, σύμφωνα με τη σειρά του αφηγηματικού κειμένου.

Ας ελπίσουμε ότι κάποτε θα βρεθούν και οι άλλες δύο

μικρογραφίες, έτσι ώστε να συμπληρωθεί η εικονογράφηση ενός ακόμη σπουδαίου χειρογράφου²⁰, όπως είναι αυτό της μονής Βατοπεδίου με αριθμό 932, το οποίο παρουσιάστηκε εδώ με πολύ σύντομο τρόπο.

S.N. Kadas

THE VATOPEDI MANUSCRIPT 932 ON THE OCCASION OF A MINIATURE RECOVERY

The Vatopedi manuscript 932 is a Byzantine illuminated gospel book, which in its present condition consists of 128 parchment folios (27×20.5×21 cm.). The text is arranged in two columns of 29 lines each and is in carefully penned

miniscule script. The codex contains the four gospels in order, as well as the pericopes from them for the year. The two miniatures belonging to it depict the Evangelists Matthew and John. Until a few years ago, the first miniature had

²⁰ Σε μια παρόμοια προσπάθειά μας ταυτίσαμε ήδη ένα περγαμινό φύλλο της μονής Διονυσίου με το χειρόγραφο Μεγίστης Λαύ-

ρας Α 86, βλ. Σ. Καδάς, Σπάραγμα εικονογραφημένου χειρογράφου, *Βυζαντινά* 22 (2001), 221-238, πίν. 1-5.

been lying in one of the 21 manuscripts discovered recently in the monastery sacristy.

Both the Evangelists are portrayed seated and facing right at the moment of writing their gospels. They are dressed in a decorated tunic and a cloak covering the whole body, from the left shoulder to the feet. To the right of each is a table-closet, on which are a few writing implements; short lecterns are situated next to this item of furniture. The representation is developed on a wide greenish strip of foreground, occupying about $\frac{1}{4}$ of the surface of the image. The background is filled by various tall aedicules, recalling Classical models, with the solemnity of the red vela at their entrance and the appropriate shading, and creating a sense of the third dimension. The miniatures are set within a rectangular frame, formed by a wide ornamental border.

The figures of the Evangelists, with their ascetic faces, meditative gaze, well-proportioned bodies and restrained gestures, emanate an intense spirituality. The drawing is linear and deft, combined with an inner anxiety. The same linear system is apparent in the loose drapery of the garments, in contrasted colours.

On the basis of the art of the miniatures, the manuscript can be dated to the middle or the second half of the twelfth century. The general style of the images does not seem to be related either to earlier similar representations or to the 'dynamic' technique of the late twelfth century. We therefore opt for an earlier period than that which is characterized by momentary poses. Unfortunately, the illumination of the gospel book is of little help in this respect, since it includes only three headpieces and three initial letters, embellished with simple geometric and floral motifs. Ornaments of this kind usually occur in preceding periods, whereas in manuscripts of the time proposed there is a variety of patterns, masterfully executed, elements that indicate the important role of ornaments in the painting of the twelfth century. As far as the provenance of the manuscript is concerned, the subdued coloration and the presence of ornaments on the wide frames point to a scriptorium in the region of Palestine, and we suggest specifically the city of Jerusalem.